

Turkish Studies

Comperative Religious Studies

Volume 13/9, Spring 2018, p. 315-332

DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.13490>

ISSN: 1308-2140, ANKARA-TURKEY

Research Article / Araştırma Makalesi

Article Info/Makale Bilgisi

✍ Received/Geliş: Mayıs 2018 ✓ Accepted/Kabul: Haziran 2018

✍ Referees/Hakemler: Doç. Dr. İsmail PIRLANTA – Dr. Öğr. Üyesi Yusuf AKGÜL – Dr. Öğr. Üyesi İrfan GÖRKAŞ

This article was checked by iThenticate.

TOPLUMSAL SORUNLARIN GİDERİLMESİNDE HADİSLERİN ROLÜ: MEHMED ÂRİF BEY ÖRNEĞİ

Orhan YILMAZ*

ÖZET

Müslüman toplumların maddi ve manevi yönden geri kalma sebepleri konusunda kafa yoran münevver devleti adamı ve düşünürlerden biri de ondokuzuncu yüzyılda yaşamış olan Mehmed Arif Bey'dir (ö. 1897). Osmanlı devletinin zayıfladığı bir dönemde ordu kâtipliği görevini sürdüren Erzurumlu Mehmed Ârif Bey, sonraki nesillere faydalı olacağını umarak Müslümanların geri kalma sebepleri konusundaki düşüncelerini kitaplaştırmıştır. Onun bu bağlamda kaleme aldığı eserlerden biri de *Binbir Hadis-i Şerif Şerhi* isimle yayınlanmıştır. Mehmed Ârif Bey bu eserinde güncel sorunlarla ilgili seçtiği binbir hadisi gözlem ve tecrübeleri ışığında açıklamıştır.

Müellif mezkûr eserinde Osmanlı devletininin zayıflayıp çökme noktasına gelmesinin sebepleri arasında eğitim sistemi yanında idareci ve ulema sınıflarındaki bozulmaları göstermiş ve bunlara yönelik eleştirilerde bulunmuştur. Ona göre eğitim ve yönetimden kaynaklanan toplumsal sorunların üstesinden gelebilmek için Müslümanların batılı filozoflar yerine İslam kültürü ile yetişen âlimler ve onlara ilham veren hadislere müracaat etmeleri gerekmektedir.

Bu çalışmada, Mehmed Ârif Bey'in hayatı ve eserleri hakkında kısaca bilgi verildikten sonra onun dönemin âlimleri, idarecileri ve eğitim sistemi başta olmak üzere toplumsal sorunlarla ilgili düşüncelerine yer verilmiştir. Mezkûr sorunların giderilmesinde Mehmed Ârif Bey'in hadislere geniş bir yer verdiği çeşitli örneklerle ortaya konulmuştur. Ayrıca onun kaydettiği bazı hadisler sıhhat ve kaynak bakımından değerlendirilmiş, müellifin rivayetlerini iktibas ettiği kaynak ile diğer hadis kaynaklarındaki metin farklılıklarına dikkat çekilmiştir. Bu çalışmada değerlendirmesi yapılan hadisler müellifin üzerinde fazla durduğu, düşüncelerini en güzel şekilde desteklediği en önemli sosyal sorunlarla ilgili rivayetlerden oluşmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mehmed Ârif Bey, hadis, toplumsal sorunlar, idareciler, âlimler

THE ROLE OF HADITHS IN THE ELIMINATION OF SOCIAL PROBLEMS: MEHMED ÂRIF BEY CASE

ABSTRACT

One of the enlightened statesmen and thinkers who thought about the falling behind of Muslim societies in material and spiritual terms was Mehmed Ârif Bey (D. 1897) who lived in nineteenth century. Erzurumlu Mehmed Arif Bey, who had the duty of being the military clerk in a period when the Ottoman State was weak, collected his thoughts about the falling behind of the Muslims into a book for next generations. One of the books he wrote on this topic was published with the name "*One Thousand One Hadiths*". Mehmed Ârif Bey explained the up-to-date problems in the light of the one thousand one Hadiths he collected by making use of his experiences.

The author showed the education system and the disruptions in administrators and scholars as the reason of weakness and the collapse of the Ottoman State; and criticized them in his abovementioned book. According to him, Muslims had to refer to the scholars and the Verses of the Quran and the Hadiths that inspired them instead of referring to western philosophers to overcome the social problems stemming from education and administration.

In the present study, after the life and works of Mehmed Ârif Bey are introduced briefly, his ideas on social problems, mainly on the scholars, administrators and education system of the period, are included. It was seen that Mehmed Ârif Bey gave a specific importance to Hadiths to overcome these problems. Some of the Hadiths he included in his book were analyzed in terms of accuracy and sources, and the differences in the text in Hadith sources which he referred were focused on. The Hadiths analyzed in the present study consist of the narrations about the social problems, which supported the ideas of the author and which were emphasized by him.

STRUCTURED ABSTRACT

One of the enlightened statesmen and thinkers who thought about the falling behind of Muslim societies in material and spiritual terms was Mehmet Arif Bey (D. 1897) who lived in nineteenth century. Erzurumlu Mehmed Arif Bey, who had the duty of being the military clerk in a period when the Ottoman State was weak, collected his thoughts about the falling behind of the Muslims into a book for next generations. One of the books he wrote on this topic was published with the name "*One Thousand One Hadiths*". M. Arif Bey explained the up-to-date problems in the light of the one thousand one Hadiths he collected by making use of his experiences.

The author showed the education system and the disruptions in administrators and scholars as the reason of weakness and the collapse of the Ottoman State; and criticized them in his abovementioned book. According to him, Muslims had to refer to the scholars and the Verses of the Qur'an and the Hadiths that inspired them instead of referring to

western philosophers to overcome the social problems stemming from education and administration.

In the present study, after the life and works of Mehme Arif Bey are introduced briefly, his ideas on social problems, mainly on the scholars, administrators and education system of the period, are included. It was seen that Mehmed Arif Bey gave a specific importance to Hadiths to overcome these problems. Some of the Hadiths he included in his book were analyzed in terms of accuracy and sources, and the differences in the text in Hadith sources which he referred were focused on. The Hadiths analyzed in the present study consist of the narrations about the social problems, which supported the ideas of the author and which were emphasized by him.

Throughout history, books have been written to solve the up-to-date problems mostly by sensitive scholars who did not ignore the social problems, who experienced the problems of the society with them, who faced the future but who received their power from the past and who considered the interests of their states and nations before theirs. Mehmed Arif Bey, who lived in the nineteenth century (d. 1897), was one of the Ottoman Statesmen and thinkers who did not ignore the problems of those years. He received education on religious and worldly sciences together, and knew the Eastern and Western cultures well, was originally from Erzurum, and recorded his ideas on the falling behind of the Ottoman State and on the weakness in the society in moral terms.

Mehmed Arif Bey was the clerk of Ahmet Muhtar Pasha, who was the commander of the Anatolian Army (d. 1919) during the 1877-1878 Ottoman-Russian War; and associated the weakness of the Ottoman State in scientific, ideologic and economic terms with the disruptions in the administrators and scientists and with the disruptions in the education system. According to him, to develop and to have the word against Europe, Muslim societies had to stich to their own values. One of the most important sources he based his ideas was the Hadiths. M. Arif Bey chose one thousand and one Hadiths which he considered would be the solution for the up-to-date problems and published them. His explanations, which he collected together with his own ideas, were later collected into a book with the name *One Thousand One Hadiths*.

Mehmed Arif Bey criticized the education system, the administrators and scholars in those times in his book and stated that the Ottoman State was defeated by Europe and was on the verge of collapse in terms of science and economics because of these weaknesses. M. Arif Bey defended the idea that Muslim societies could overcome these problems and re-build the Islamic civilization again by making use of the verses of the Quran and the Hadiths which were their own values. According to him, in order to achieve this, religious sciences should be emphasized as much as physical sciences at a serious level, and the understanding of "*One Bite, One Cardigan*" should be abandoned. In addition, the orders, prohibitions and advice in the Hadiths must be obeyed strictly, and the scientific, mental and moral weaknesses in the administrators and scientists had to be eliminated. The scientific developments and activities in the West had to be followed and learnt closely in line with the Verse of the Quran saying "*Collect forces as much as you can against the enemy*" and the Hadith saying "*Receive science*

even if it is in China”, and the learnt things must be applied in the Ottoman State and in all Islamic world.

Keywords: Mehmed Ârif Bey, hadith, social problems, administrators

Giriş

Mutlak anlamda Hz. Peygamber’in sözleri olarak bilinen hadisler, Müslümanlar için ayetlerden sonra en çok okunan, üzerinde tartışılan ve değer verilen hikmet dolu ifadelerdir. Müstakil bir ilim dalının temel konusu olma özelliği de taşıyan hadisler, hayatın hemen hemen her alanını kuşatacak genişlikte sayı, mana ve mefhuma sahiptirler (Sibâi, 2009, s. 20). Hicri birinci asırda çoğunlukla şifahi olarak nakledilen, ikinci ve üçüncü asırda ise tedvin ve tasnif edilip sistematik kitaplara dönüştürülen hadisler geçmişten günümüze Müslüman toplumların hayatlarına yön veren ayetlerden sonraki en etkili kutsal metinlerdir (Yücel, 2014, ss. 69-70). Zira iman, ibadet ve ahlakla ilgili kuralların büyük bölümü hadislerle tespit edilmiştir. İmanın şartları, Allah’ın sıfatları, ahiret ahvali gibi inançla ilgili konular yanında namaz, oruç hac vb. ibadetlerin nasıl anlaşılıp tatbik edileceği de hadislerle bilinmektedir. Yine İslam hukukunun muamelat bölümünü oluşturan beşeri münasebetlerle ilgili temel ilkeler, ahlaki kurallar hadislerden çıkarılmıştır. Müslümanların İspanya’yı fethedip Endülüs Emevi Devleti’ni kurması, İstanbul ve Kudüs gibi önemli şehirleri ele geçirmesi altında yatan saiklerden biri de yine hadisler olmuştur. Hadisler tarih, edebiyat, tıp ve felsefe gibi ilim dallarının gelişmesine katkı sağladığı gibi mimari, süsleme, hat ve musiki gibi sanat dallarındaki gelişmelere de etki etmiştir. Kısacası İslam medeniyetinin teşekkülü ve Müslüman kimliğinin oluşmasında en önemli amillerden biri hadislerdir diyebiliriz.

Tarih boyunca güncel sorunların çözümüne yönelik yazılan eserler, ekseriyetle sosyal problemlere kayıtsız kalmayan, toplumun sıkıntılarını toplumla birlikte yaşayan, gücünü geçmişten alan fakat yüzü hep geleceğe dönük, devletini ve milletini şahsi menfaatlerinden üstün tutan duyarlı âlimler tarafından yazılmıştır.¹Bize göre Mehmed Ârif Bey de yaşadığı dönemin sorunlarına kayıtsız kalmayan düşünürlerden biridir. Zira o, eserlerinde Osmanlı devletinin yıkılmaya yüz tuttuğu, ilim, fikir ve iktisadi bakımlardan zayıfladığı bir dönemde eğitim sistemi, ulema sınıfı ve yöneticilerde gördüğü zaafiyetleri dile getirmiş ve bu zaafiyetlerden kurtulmanın yollarını aramıştır. Onun düşüncelerini isnat ettiği en önemli kaynaklardan biri hadisler olmuştur. Müellif, *Binbir Hadis*’te seçtiği haberlere güncel yorumlar yaparak âlimleri, idarecileri ve toplumu bilinçlendirmeye çalışmıştır.

Onun hadislere istinaden toplumsal sorunları çözmeye yönelik bu tutumu bugünün din ve ilim adamları için ilham kaynağı olacak niteliktedir. Zira günümüzde kadınlara yönelik şiddet, çocuk istismarı, çevre kirliliği, trafik kazaları, mülteciler sorunu, terör vb. toplumsal sorunlar her geçen gün artarak devam etmektedir. Yukarıda zikredilen güncel sorunları çoğunlukla çevreci aktivist dernekler ve duyarlı şahıslar gündeme taşımakta ve toplumu bilinçlendirmeye çalışmaktadırlar. Oysa bu tür sorunlara ilk el atması gereken kişiler dini sahada eğitim gören din adamları ve akademisyenlerdir. Özellikle de hadisçilerin elinde, bu tür sorunların üstesinden gelebilecek, toplumun çok kıymet verdiği, duyduğunda teslimiyet gösterdiği, Hz. Peygamber’in söz ve sünneti gibi etkili bir silah vardır. Bize göre toplumların eğitiminde ve yönlendirmesinde hadislerin önemli bir yere sahip olduğunun farkına varan ve hadisleri kullanan kişilerden biri de Mehmed Arif Bey’dir.

Entelektüel düşünce yapısı ve bürokrat kimliği ile bilirse de, Rüştüye yanında cami ve medreselerde aldığı dini eğitim ve dörtüç elli sekiz sayfadan oluşan *Binbir Hadis* isimli eserine

¹ İbn Teymiyye, Mehmed Akif Ersoy, Necip Fazıl Kısakürek, Alija İzzet Begoviç, Mevdüdi, Seyyid Kutub, ilk aklı gelen isimlerdir.

istinaden onu bir âlim hatta bir hadisçi olarak anmakta bir sakınca görmüyoruz.² Yaptığı hadis şerhlerine geçmeden önce Mehmed Ârif Bey'in biyografisi hakkında kısaca bilgi vermenin faydalı olacağı kanaatindeyiz.

1. Hayatı

29 Mart 1845 tarihinde Erzurum'da dünyaya gelen Mehmed Ârif Bey, Miralay Hacı Ömer Bey'in oğludur. Mehmed Ârif Bey tahsilini Erzurum'da cami ve medrese türü eğitim kurumlarında tamamlamıştır. Dönemin meşhur hocalarından Arapça, Farsça, Tefsir, Hadis, Kelam Coğrafya, Mantık ve Matematik gibi dinî ve beşerî dersler okumuştur. Önemli hocalarından biri de Osmanlı müderrislerinden meşhur âlim Solakzâde Ahmet Efendi'dir (ö. 1895) (Ârif, ty, II. 373).

Mehmed Ârif Bey 1861 yılında Erzurum 4. Ordu Meclis-i Tahrirat Odası Zabıt Katibi görevi ile memuriyet hayatına başlamıştır. Daha sonra devlet dairelerinin değişik birimlerinde Başkâtiplik ve Adliye Müfettişliği gibi üst düzey görevler üstlenmiştir. Doksan üç harbi olarak bilinen Osmanlı-Rus savaşı (1877-1878) sırasında Anadolu Ordu Komutanı Müşir Ahmet Muhtar Paşa'nın (ö. 1919) mühimmat başkatipliği olarak görev yapmış ve bu savaşın her aşamasına şahit olmuştur. Sonraki yıllarda, Mısır ve Girit başta olmak üzere pek çok yerde katiplik görevini icra etmiştir. Ölümünden dört yıl önce 1893 yılında bilgi edinmek ve batının durumunu yakinen görmek için Avrupa'ya gitmiştir. Müellif 1896-97 yılında görevli olarak gittiği Mısır'da hastalanmış ve tedavi olmak için İstanbul'a dönmüştür. 14 Temmuz 1897 tarihinde mide kanseri teşhisi ile tedavi gördüğü Heybeliada'da vefat etmiştir. Mezarı İstanbul Merkez Efendi haziresindedir. Müellif, Celalettin Ârif Bey, Hasan Ârif Bey, Necmettin Ârif Bey isimlerinde üç çocuk babasıdır (Görkaş, 2014, s. 6; Ârif, 1325, s. 1; Akyıldız, XXVII. 443)

2. Eserleri

2.1. Binbir Hadîs-i Şerif Şerhi

Müellif eserin önsözünde kitabın yazılış amacı ve içeriği hakkında önemli bilgilere yer vermiştir. Ona göre son otuz-kırk yıl içinde eli kalem tutanların ekserisi Avrupa'da yetişmiştir. Bunlar Volter, Firederik, Jan Jak Russo, Monteskiyö gibi felsefe ve fikir adamlarının eserlerini Türkçe'ye tercüme edip bu eserlerin ahlak, erdem, fazilet ve insani değerlere kaynaklık teşkil ettiğini dile getirmekte buna karşın, Hz. Ali (ö. 40/661) gibi sahabiler ya da İmam Gazzali (ö. 505/1111), Fahreddin er-Razi (ö. 606/1210) gibi Müslüman âlimlerin düşüncelerini ise kıymetsiz saymaktadırlar. Başka bir deyişle aydın geçinen bu zümre Müslüman bir filozofun çok kıymetli görüşlerine yer vermezken batılı bir araştırmacının basit sözlerini önemsemektedir (Arif, 1325, s.3,4). Hatta hadis metinlerinde geçen bazı ifadelerin yahut Müslüman âlimlere ait bazı düşüncelerin batılı araştırmacılara nisbet edildiği bile görülmektedir. Örneğin; “*Her millet layık olduğu şekilde yönetilir*” hadisinin “Her millet layık olduğu hükümeti bulur” biçiminde Monteskiyö'ye isnat edildiği bilinmektedir (Ârif, 1325, s. 5).

Müellif, son yüzyılda Batı medeniyeti karşısında İslam medeniyeti'nin gerilediğini ve bu durumdan kurtulmak için Müslümanların kendi öz kaynakları olan hadislere ve Müslüman âlimlerin görüşlerine dönmesi gerektiğini vurgulamaktadır. O İslam düşüncesinin önemini şu ifadelerle dile getirmiştir: “Biz din ve dünyayı ayırt etmeyiz. Bizde din ve millet ikisi aynı şeydir. Bizde milliyet din ile vardır. Din olmazsa milliyet de olmaz. İşte bu hikmete mebnidir ki geçmişteki büyüklerimizin eserlerini göğsümüzü gere gere iftiharla her yerde delil göstermekten korkmayız. Bir de azizim şurasını şöyle bilmeliyiz ki, şark şarktır, garb garbdır, Şark garb olmaz. Garbın prensib ve adeti şarka

² “Hadisçi” kelimesi en geniş anlamıyla hadislerle uğraşan, onları rivayet eden ve anlamaya çalışan kişi olarak tanımlanmıştır. Örneğin sekizinci asrın âlimlerinden Fethuddin b. Seyyidinnas (ö. 734/1333) hadisçiyi; “المحدث في عصرنا من اشتغل بالحديث رواية ودراية / Bizim asırruzda hadisçi, rivayet ve dirayet bakımından hadis ile meşgul olan kişidir” şeklinde tanımlamıştır. (Bkz. Cemaleddin el-Kasimî, *Kavâ'idü't-Tahdîs Min Funûni Mustalahi'l-Hadîs*, s.30)

gelmez. Biz onların her prensib ve medeniyetini seçersek tabiatımıza aykırılığı cihetiyle tamamen onlara dönemeyiz şayet dönersek, bozuk bir şekil alacağımız meydandadır”(Ârif, 1325, s.6).

Mehmed Ârif Bey, yukarıda zikredilen amaca uygun olarak Süyûtî'nin *el-Câmi'u's-Sağîr* isimli kitabından seçtiği dönemin ahlakî problemlerine çözüm olabileceğini düşündüğü binbir hadisi şerh ederek kitabını oluşturmuştur. Mezkur eser Kahire'de 1901 ve 1909 yıllarında iki defa basılmıştır. Abdürreşid İbrâhim tarafından Tatarca'ya da çevrilen eser 1959, 1966 ve 1975 yıllarında sadeleştirilmiş haliyle İstanbul'da yeniden basılmıştır (Hatiboğlu, 2000, ss. 22-24). Bir ahlak kitabı görünümünde olsa da hadislere yapılan şerhlerde dönemin tarihî olayları, âlimleri, idarecileri ve halkın dini-kültürel yapısı hakkında oldukça önemli bilgiler sunmaktadır. Bu çalışmada söz konusu eserden *Binbir Hadis* ismi ile söz edilecektir.

2.2. Başımıza Gelenler

Mehmed Ârif Bey Anadolu Ordular Kumandanı Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın (ö.1919) katibi olarak 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşına katılmıştır. Savaş boyunca resmi yazışmaları ve telgraf görüşmelerini kaydeden müellif savaştan sonra Mısır'da bulunduğu esnada elindeki resmi bilgi ve belgelerden hareketle Osmanlı-Rus savaşını anlattığı bu kitabını yazmıştır. Bu kitapta Mehmed Ârif Bey gözlem ve tecrübelerine dayalı olarak tarihî bilgiler yanında dönemin idarecileri, komutanları, askerleri ve Osmanlı toplumu hakkında önemli bilgiler vermiştir. Eser, Mehmed Ârif Bey'in oğulları tarafından Mısır'da (1903) ve İstanbul'da (1910) ilk hali ile basılmıştır. Sadeleştirilen eser 1972 ve 1976 yıllarında İstanbul'da yeniden basılmıştır. Kitabın sonunda müellifin Mısır'daki görevine ait hâtıraları da yer almaktadır.

Mehmed Ârif Bey, milletine az da olsa bir hizmet sunmak amacıyla bu kitabı yazdığını ifade etmiştir. Bir başka yerde ise idarecilik yeteneklerinden yoksun kişilerin memleketin başına kötü işler açtığını ve gelecek kuşakların bu olaylardan dersler çıkarması için bu kitabı yazdığını söylemiştir (Ârif, 1325, s. 52, 249).

Eser bir yönü ile tarihi olaylara ışık tutarken diğer yönü ile de Osmanlı devletinin son dönemlerinde toplumsal bozulmanın nedenleri ve sonuçlar üzerinde tespitler yapmaktadır.

3. Mehmed Ârif Bey'in Hadisçiliği ve Hadisler Işığında Yaptığı Eleştiriler

Bilindiği üzere on dokuzuncu yüzyılda Avrupa devletleri bilim, teknoloji ve sosyal alanlarda hızla gelişirken Osmanlı devleti bu gelişmelere ayak uyduramayarak yıkılma sürecine girmiştir. Dönemin bazı devlet adamları ve âlimleri bu durumu fark edip Osmanlı devletini çöküşün eşiğine getiren etkenlere karşı mücadele başlatmışlardır.

Osmanlı devletini zayıflatan bu unsurlara karşı mücadele veren devlet adamlarından biri olarak Mehmed Ârif Bey, başta âlimler ve idareciler olmak üzere toplumda yaygınlık kazanan ahlaki zafiyetleri tenkit etmiş ve bu zafiyetlerin giderilmesi için hadislerden azami derecede istifade edilmesi gerektiği üzerinde durmuştur. Batıcılık fikrinin şöhret bulduğu bir dönemde toplumsal sorunların giderilmesinde Hz. Peygamber'in ahlakını ve hadisleri öne çıkarması onu önemli bir şahsiyet haline getirmiştir (Hatiboğlu, 2000, s. 20)

Araştırmalarımıza göre Mehmed Ârif Bey *Binbir Hadis* isimli eserinde usul ilmi ile ilgili herhangi bir bilgiye yer vermemiştir. Başka bir deyişle hadislerin isnadı, sıhhat ve subutu konularında görüş belirtmemiş, o, daha çok hadis metinleri üzerinde durmuş, mana ve mefhumu dikkate almıştır. Ayrıca Buhari ve Müslim tarafından telif edilen *Sahihayn* gibi kabul görmüş eserler dururken Celâleddin es-Suyûtî'nin (ö. 911/1505), *el-Câmi'u's-Sağîr* isimli eserinden binbir hadis seçip kitabını oluşturması da onun hadis kaynaklarını tanıdığını göstermektedir. Zira *el-Cami'u's-Sağîr*'in ihtiva ettiği hadisler her ne kadar sıhhat bakımından *Sahihayn*'e denk değilse de doğrudan ahlaki

konuları ele alması bakımından tercih edilebilir bir eserdir. Müellif yaklaşık on bin hadisin alfabetik olarak yer aldığı eser içinden maksadına uygun olanları seçip şerhini yapmıştır.

Şimdi Mehmed Ârif Bey'in toplumsal sorunlarla ilgili tespit, tenkit ve tavsiyelerine yer verip onun görüşlerini desteklemek için seçtiği hadisleri nasıl şerh ettiği üzerinde duracağız. Ayrıca müellifin kaydettiği hadislerden bir kısmını kaynak ve sıhhat bakımından ele alıp değerlendirmelerde bulunacağız.

3.1. Âlim ve Yöneticilere Yönelik Eleştiriler

Mehmed Ârif Bey, “liyâksiz yöneticiler” ve “nemelazımcı ulema” dediği iki sınıf insana ağır eleştiriler yöneltmiş, Osmanlı devletinin bu iki zümre yüzünden zayıflayıp yıkılmaya yüz tuttuğunu dile getirmiştir.³ Ona göre dönemin yönetici ve âlimleri Hz. Peygamber'in asırlar önce yaptığı uyarıları dikkate almadıkları ve bu uyarılara muhalif tutum sergiledikleri için devlet zaafiyet içine düşmüştür. Müellifin uygulanmadığını söylediği ve kitabında kaydettiği hadislerden biri kendi çevirisi ile şöyledir. “*أفة الدين ثلاثة فقيه فاجر وإمام جائر ومجتهد جاهل*/Dinin âfeti üçtür; Birincisi fık ve fucur ile melîf fakih, ikincisi, zulm etmeyi adet haline getiren idareci, üçüncüsü ise cahil müctehittir”(Ârif, 1325, s. 12).

Araştırmalarımıza göre bu hadis *Kütüb-i sitte* dışındaki pek çok tali kaynakta yer almaktadır.(Suyûtî, 1990, I. 2; el-Müttakî, 1981, X. 183; Aclûnî, 1988, I. 18). İbn Abbas (ö. 68/687) tarafından merfu olarak rivayet edilen hadisin isnat zincirinde bulunan ravilerden Nehşel b. Said'in kezzab olduğu, Dahhak'ın ise İbn Abbas ile hiç görüşmediği bildirilmiştir (Muhammed b. İsmail, 2011, I. 202).⁴

Söz konusu hadiste toplumu idare eden yöneticiler (ümerâ), toplumu eğiten ilim adamları (ulema) ve adaleti sağlamakla yükümlü kadılar (müctehid) olmak üzere üç sınıf insanın durumuna dikkat çekilmektedir. Müellife göre toplumunun birlik ve dirliğini sağlamakla görevli âlim ve amirler eğer kamil ve adil olmazlarsa toplumu idare edemezler. Hatta din ve devletin yıkılmasına yol açarlar. Üçüncü sırada yer alan müctehitler ise eğer cahil olursa yani din ve dünya işlerini bilmeden, dönemin şartlarını anlamadan çalışıp gayret etseler bile yorgunluktan başka bir şey elde edemezler. Böyle kişiler zayıf akıllı fakat çalışkan cahillerdir. Müellife göre yapılan her işin ya dini ya da dünyevi bir amacı olmalıdır. Eğer yapılan işin her ikisine de faydası dokunmuyorsa bu iş sahibinin elini boş bırakacaktır. Amacı ve müsbet neticesi olmayan bir iş fayda yerine zarar verecektir (Ârif, 1325, s. 229).

Mehmed Ârif Bey, “Toplumun ıslahı ve devletin bekası yönetici ve âlimlerin elindedir. Bu iki zümre iyi olursa toplum ıslah olur, kötü olursa toplum bozulur ve devlet yıkılır.” şeklindeki tespitini *Câmi 'u's-Sağır*'den aldığını söylediği bir hadise isnat etmektedir. Söz konusu hadis Müellifin meali ile şöyledir: “*العلماء والأمرء، صنفان من الناس إذا صلحا صلح الناس، وإذا فسدا فسد الناس*/Nas içinde iki sınıf vardır ki onlar ıslah olursa tüm ümmet düzelir. Eğer onların ahlakı fesada uğrar ise bütün cihan fasid olur. Bu iki sınıf da ulemâ ve ümerâdır.”(Ârif, 1325, s. 229)

Abdullah b. Abbas (ö. 68/687) tarafından merfu olarak rivayet edilen bu hadisin sened bakımından zayıf olduğu ifade edilmiştir (Suyûtî, 1990, II. 44; el-Müttakî, 1981, X. 191 el-Münâvî, 1994, IV. 276; Muhammed b. İsmail, 2011, VII. 6). Bazı kaynaklarda *العلماء*/âlimler kelimesi yerine *القرء*/Kur'an okuyanlar ifadesi kullanılmıştır (ed-Dineverî, 2002)

³ Mehmed Ârif Bey bir sözünde; “Devlet-i âliyenin halini bozan iki husus vardır. Birincisi iltimas anlamına gelen adam kayırma, ikincisi ise nemelazımcılıktır” diyerek dönemin anlayışı hakkında bilgi vermiştir. Bkz. M. Arif, *Binbir Hadis*, s. 434.

⁴ Suyuti de bu hadisin senedinin zayıf olduğunu söylemiş, hatta Ahmet el-Ğumari'nin aynı yerde bu hadis mevzu saydığını ifade etmiştir. Bkz. *el-Câmi 'u's-Sağır*, I. 29.

Mehmet Ârif Bey'e göre bu hadiste toplumu bilgilendirmek ve dinin emirlerini muhafaza etmekle yükümlü âlimler görevlerindeki üstünlük nedeniyle idarecilerden önce zikredilmiştir. Ona göre asrın hükümlerini görüp tetkik ederek Ümmet-i Muhammed'in ayaklar altında kalmasına çareler düşünmek İslam kardeşliğinin kurulmasına yollar arayıp hükümetlere yol göstermek ilim adamlarının vazifesidir (Ârif, 1325, s. 229).

3.2. Âlimlere Yönelik Eleştiriler

Mehmed Ârif Bey ilim ve ilim adamları ile ilgili hadisleri şerh ederken ilmin önemi ve alimlerde bulunması gereken vasıfları ele almakta ve dönemin âlimlerinde gördüğü ahlakî ve ilmî zaafiyetlere dikkat çekmektedir.

Ona göre ehil olmayan kişilere ilim öğretmek, ilme ve topluma kötülük etmekten başka birşey değildir. Çünkü mayası bozuk kişiler ilim sahibi olursa topluma diğer kişilerden daha çok zarar verirler. Müellife göre korkaklık, alçaklık, hırs, kibir, öfke, cimrilik ve intikam gibi kötü duygulara sahip kişilerin ilim sahibi olmaları onların kötülüğünü daha da artırır. Hele bunlar bir de din adamı iseler din, devlet ve millete verdikleri zarar katlanır. Böyle kişiler küçük menfaatler için toplumun din ve dünyasını karartıp büyük felaketlere yol açabilirler. Bu tip âlimler dinin hükümlerini, toplumun ahlakını bozmaya herkesten daha müsaittirler (Ârif, 1325, s. 12, 13). O bu görüşlerini şu hadis ile perçinlemektedir “, / أَفَةُ الْعِلْمِ النَّسْيَانُ وَإِضَاعَتُهُ أَنْ تُحَدَّثَ بِهِ غَيْرَ أَهْلِهِ / İlim, unutmak ve ehli olmayanlara öğretilmekle ziyana olur” (Ârif, 1325, s. 13).

Mezkur rivayet *Kütüb-i sitte* dışındaki pek çok kaynakta yer almaktadır (Suyûtî, 1990, I. 2; İbn Ebi Şeybe, 1409, VIII. 546; el-Beyhâkî, 1410, IV. 157; ed-Dârimî, 200, I. 488). Bazı muhaddisler bu hadisin Mu'dal⁵ olduğunu söylerken bazıları da Mürsel⁶ olduğunu söylemişlerdir. A'meş'in (ö.148 /765) bu sözü Abdullah b. Mesud'a (ö. 32/652) isnad ederek mevkuf haber olarak zikrettiği şeklindeki bilgiler yanında bu sözün Abdullah b. Mesud tarafından merfu hadis olarak nakledildiği de bildirilmiştir (el-Müttakî, 1981, X. 184; Muhammed b. İsmail, 2011, I. 203).

Mehmed Ârif Bey Osmanlı devletinin gerileme döneminde sırf makam ve mevki sahibi olmak ve ilmiye sınıfının imtiyazlarından faydalanmak için ilim tahsil eden kişilerin türediğini, ilm-i ehliyet ve fazilet sahibi olmayan bu şahıslara itibar edilmemesi gerektiğini bildirmiştir. Ayrıca müellif âlim ile âbid arasında bir mukayese yapıp âlimin daha üstün olduğunu vurgulamıştır. Ona göre âbid sadece kendi nefsi için ibadet etmektedir. Oysa âlim, ilim tahsil etmek için soğuk sıcak, yaz kış demeden diyar diyar gezmekte ve ilim uğrunda pek çok zahmete katlanmaktadır (Ârif, 1325, s. 60).

Müellif yukarıdaki görüşlerini desteklemek, ilmin ve ilim adamının önemini vurgulamak için; “ اَطْلُبُوا الْعِلْمَ وَلَوْ بِالصَّيْنِ، فَإِنَّ طَلَبَ الْعِلْمِ فَرِيضَةٌ عَلَى كُلِّ مُسْلِمٍ ” şeklinde bir habere yer vermiştir (Ârif, 1325, s. 60). Müellifin kaydettiği ve mealini verip şerh ettiği bu hadis Beyhaki'nin *Şu'abü'l-İman* isimli eserinde yer almaktadır. Beyhaki (ö. 458/1066), Enes b. Mâlik (ö. 93/711) tarafından merfu olarak rivayet edilen hadisin metin bakımından meşhur ancak senet bakımından zayıf olduğunu bildirmiştir (Beyhâkî, 1410, II. 253).⁷İbn Hibban (ö. 354/965) ve İbnu'l-Cevzi (ö. 597/1201) başta olmak üzere bazı münekkid muhaddisler ise bu hadisin mevzu olduğunu söylemişlerdir (İbnu'l-Cevzî, 1968, I. 215; Suyûtî, ty., I. 175; Sehâvî, 1985, I. 121; İbn Arrak, 1399, I. 294; Aclûnî, 1988, I. 138). Bazı kaynaklarda söz konusu rivayete “ إن الملائكة تضع أجنحتها لطالب العلم رضا بما يطلب ”/Melekler ilim talep

⁵ Mu'dal hadis; iki ravinin arka arkaya zikredilmediği hadis çeşididir. Ya da tabiinin, sahabe ve Rasûlullah (sav)'ı zikretmeden rivayet ettiği hadistir. Bu tür hadisler senet açısından zayıf kabul edilmektedir. Bkz. Suphi es-Salih, *Hadis İlimleri ve Hadis İstilahları*, trc. Y. Kandemir, Ankara 1981, s.141

⁶ İsnat zincirinde sahabe ravisi düşürülen hadis.

⁷ هَذَا حَدِيثٌ مَثْنَةٌ مَشْهُورٌ، وَإِسْنَادُهُ ضَعِيفٌ " وَقَدْ رَوَى مِنْ أَوْجُهٍ، كُلُّهَا ضَعِيفٌ Beyhaki, *Şu'abü'l-İman*, II. 253.

eden kişiye yaptığı işten dolayı kol kanat gererler' ibaresi de eklenmiştir (Muhammed b. İsmail, 2011, II. 434) Bazı kaynaklarda ise halkın dilinde dolaştığı şekliyle rivayet "اطلبوا العلم ولو بالصَّيْنِ / Çinde bile olsa ilmî gidip alınız" şeklinde kayıtlıdır. Hadis olarak zikredilen bu haber senet ve metin bakımından değişse de değerlendirmeler aynıdır. Yani rivayet için zayıf yahut mevzu denilmiştir (Aclûnî, 1988, I. 138).

Müellif yukarıda zikredilen hadisleri açıklarken ilmî faaliyetlerin üç döneminden söz eder. Birinci dönem; âlimlerin zaruri ilimleri öğrenip sonra da öğrettikleri dönemdir. Müellifin burada kastettiği zaman dilimi İslami ilimlerin teşekkül ettiği önemli eserlerin yazıldığı Müslümanların ilim ve medeniyette zirvede oldukları dönemdir. İkinci dönem; âlimlerin birinci dönemde ihdas edilen ilimleri koruyup kolladıkları, mevcudu muhafaza ettikleri dönemdir. Bu dönemde yaşayan âlimlerin kötü bir zaman diliminde yaşadıkları için gayretleri sınırlı kalmıştır. Hatta bazı âlimler bu dönemin hastalığı mahiyetindeki dalkavukluk hastalığına yakalanmış, idarecilere şirin görünme yarışına girmişlerdir. Neticede bu dönemde ulemanın ahlakına fesad arız olmuş yahut bazı âlimler nefislerinin esiri olmuşlardır.⁸Burada sözü edilen dönem Osmanlı devletinin toprak kaybetmeye başladığı, bilim ve teknikte durağan hale geldiği onyedinci ve onsekizinci yüzyıllardır.

Üçüncü devir ise Avrupa'nın gaflet uykusundan uyanıp bilimsel faaliyetlere, Müslümanların ise bilimsel faaliyetleri bırakıp gaflet uykusuna daldığı devirdir. Batılı bilim adamları bu dönemde yaptıkları icatlarla bilim ve teknikte hızla ilerlerken Müslüman âlimler mevcut olanla yetinmiş zamanın ilmî gelişmelerine ayak uyduramayarak devletin çöküşünü hızlandırmışlardır. Mehmed Ârif Bey'in bahsettiği bu dönemde Batı reform ve rönesans ile ortaçağın karanlıklarından sıyrılıp modern bir medeniyet inşa ederken İslam alemi atalarının kurduğu muhteşem İslam Medeniyetine methiyeler dizmekle yetinmiştir. (Ârif, 1325, s. 262)

Mehmed Ârif Bey Müslümanların geri kalmışlığını izah ederken önemli sebeplerden biri olarak âlimlerin asrın gereği olan ilim ve bilimle uğraşmadıklarını göstermektedir. O bu düşüncesini şöyle ifade etmektedir. "Avrupa toplumları fenni ilimleri tamamen elde ettiğinde ulema belki de Arapça dersinde "Darebe zeydün amran" diyen yahut, Fıkh dersinde namazı bozan şeyleri anlatacak kimse bulamayacaktır. O halde önce toplumun muhafaza ve idamesini sağlayacak sağlam bir kale inşa etmek gerekmektedir. (Ârif, 1325, s. 262) Müellif burada açıkça zamanın şartlarına uygun olarak maddi ve manevi bakımdan toplumu kalkındıracak faydalı ilimlerin okutulması gerektiğini ifade etmektedir.

Mehmet Ârif Bey; "Ey ademoğlu! Sana yetecek kadar geçimin olduğu halde seni azdırmak için daha fazlasını istersin. Ne aza kanaat edersin ne de çok ile doyersin" (el-Müttakî, 1981, III. 389; Beyhâkî, 1410, XIII. 8; Taberânî, 1415, VIII. 361) şeklindeki bir hadisi şerh ederken menfaat ve maslahat prensipleri doğrultusunda değerlendirmeler yapmıştır. Ona göre bu hadiste bildirilen yaşam tarzı Müslümanların hakim olduğu bir dönemde bir grup ehli tasavvufun hayat tarzı ile ilgilidir. Müellif bu husustaki düşüncelerini şu sözlerle dile getirmiştir. "Bugün şartlar değişmiştir. Herkesin üzerinde bir sorumluluk vardır. Hepimiz yıkılmaya yüz tutmuş bir devletin temellerini canla başla, dört elle sarılarak doğrultmakla mükellefiz. Bir zamanlar bize cizye veren milletler şimdi modern ulaşım ve iletişim araçları ile hakimiyeti ele geçirmişler ve bizi yok etmek istiyorlar. Onlar uçak ve trenle ilerlerken biz deve kervanları ile onlara yetişemeyiz (Ârif, 1325, s. 18). Öyle ise onların hızına uygun bir hızla ilerlemek lazımdır. Bunu yapmaz da tembel ve perişan halde inziva hayatı yaşarsak "وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِّن قُوَّةٍ" /Düşmanlara karşı gücünüzün yettiği imkanları hazırlayın" diyen ilahi emre karşı çıkmış oluruz" (Ârif, 1325, s. 18).

Mehmed Ârif Bey, âlimin âbiddin, ilimle meşgul olmanın ise ibadet ile meşgul olmaktan üstün olduğu yolundaki düşüncesini yine bir hadisle desteklemektedir. Onun bu konuda kaydettiği bir rivayet şöyledir; "طلب العلم ساعة خير من قيام ليلة ، وطلب العلم يوما خير من صيام ثلاثة أشهر" /İlim Öğrenmekle

⁸ M.Arif, *Binbir Hadis*, s. 261.

geçirilen bir saat ibadetle geçirilen bir geceden, ilim elde etmek için geçirilen bir gün, üç ay oruç tutmaktan daha hayırlıdır” (Ârif, 1325, s. 223). İbn Abbas’tan merfu olarak rivayet edilen bu rivayet senedindeki mecruh raviler sebebiyle zayıf kabul edilmiştir. (Suyûtî, 1990, II. 81; el-Muttaki, 1981, X. 131; Muhammed b. İsmail, 2011, VII. 134).

Müellife göre dönemin bir kısım âlimleri bu hadise muhalif tutum sergilemiş ilmi değil ibadeti önemsemişlerdir (Ârif, 1325, s. 223). Mehmed Ârif Bey âlimlerin mezkur hadise muhalif tutumlarını Mısır’da görev yaptığı sırada şahit olduğu bazı olaylardan örnekler vererek izah etmiştir. Mehmed Ârif Bey’in anlattığına göre Mısır’ın İngiliz sömürgesi olduğu bir dönemde Ezher ulemasından bir kişi ders verdiği üniversitede sekiz bin öğrenci ile dört yüz hocanın her gün hadis, fıkıh, tefsir, nahiv gibi ilimlerle meşgul olduğunu söyleyerek yaptıkları iş ile övünür. Mehmed Ârif Bey bu şahsın sergilediği tavrı hoş karşılamaz ve onu görevini hakkıyla edâ etmemekle tenkit eder. Müellife göre İslam’ın usul ve furuunu öğrenmek için sayılan bu ilimleri tahsil etmek elbette mühimdir. Ancak sürekli ve yoğun bir şekilde bu ilimlerle meşgul olmanın Müslüman toplumları yeryüzüne hakim kılmayacağı açıktır. Nitekim Mısır’da bunca dini ilim tahsil edilir fakat Müslümanlar İngilizlerin uşağı konumundadır (Ârif, 1325, s. 264).

Mehmet Ârif Bey’in yine Mısır’da şahit olduğu bir başka olay şöyledir; Bin üç yüz yedi senesinde bir İngiliz prensi Mısır’a gelir. Halkın ileri gelenlerinden, tüccar, esnaf ve üst düzey memurlar onu karşılamak için demiryolu durağında toplanırlar. Bu karşılama ekibi içinde Mısır’ın Başkadısı Kuyucaklızade Abdurrahman Efendi, Müftü Abbas el-Mehdi, Ezher Üniversitesi’nin rektörü Şeyh Muhammed Enbâbi ve çevre illerde bulunan diğer müftüler de bulunmaktadır. Bunlar en güzel elbiselerini giymiş olarak prensi karşılarlar fakat bununla yetinmezler. Hükümet tarafından prens için tahsis edilen konakta onunla özel olarak görüşmek isterler. Ancak prensle görüşme imtiyazına sahip olmadıkları için huzura kabul edilmezler. Sadece teşrifat dairesinde bulunan deftere isimlerini yazıp dönerler. Müellif ilmin ve âlimin onurunu ayaklar altına alan bu örneği anlattıktan sonra; “Vah Ümmeti Muhammed’e! Vah İslamiyet’e, vah ilmin şeref ve haysiyetine!” diyerek âlimlerin düştüğü durum karşısındaki üzüntüsünü ifade eder (Ârif, 1325, s. 225).

Mehmet Ârif Bey’in Mısır başta olmak üzere Müslüman devletlere yönelik yaklaşık yüz yıl önce yaptığı bu tenkit ve tespitlerin ne kadar yerinde olduğunu bugün hala birçoğu Amerika ve Avrupa’nın tahkümü altında bulunan geri kalmış Müslüman Arap ülkelerine bakınca daha iyi anlıyor ve dünden bugüne ciddi bir değişimin olmadığını görüyoruz.⁹

Görüldüğü üzere Mehmed Ârif Bey dokuz milyonluk Mısır’ın birkaç bin İngiliz askerinin esareti altında olmasını âlimlerin ilim anlayışına bağlamaktadır. Ona göre toplumu bilinçlendirmek ve eğitmekle görevli ulema sınıfı kendisi gaflet içinde iken toplumu nasıl aydınlatacaktır (Ârif, 1325, s. 227).

Müellif o dönemde İstanbul’da bulunan âlimlerin de Batı kültürünün etkisinde kaldığı ve toplumu tefrikaya sürüklediği görüşündedir. Ona göre toplumu tefrikadan kurtaracak olan da yine âlimlerdir. Eğer âlimler Peygamber’in emirleri doğrultusunda hareket edip toplumu gaflet uykusundan uyandırıp aydınlatırlarsa işte o zaman Müslüman toplum Batı toplumu karşısında güçlü olur. Müellif bu görüşlerini ifade ederken uzunca şerhini yaptığı şu hadise müracaat etmiştir. ; “**فَضْلٌ / الْعِلْمُ أَحَبُّ إِلَيَّ مِنْ فَضْلِ الْعِبَادَةِ ، وَخَيْرٌ دِينِكُمُ الْوَرَعُ** *İlmin fazileti ibadetin faziletinden bana daha ziyade sevimidir. Dinin hayırlısı Allah’ın haram ettiği şeylerden çekinmektir”* (Ârif, 1325, s. 261).

⁹ Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulduğu günden beri her ne kadar Avrupa ve Amerika kültüründen etkilenmiş olsa da hiçbir zaman milli ve manevi değerlerinden ödün vermemiş, başka bir devletin tahkümü altına girmemiştir. Ayrıca sosyo-ekonomik bakımdan diğer Müslüman ülkelerle kıyaslanamayacak kadar gelişmiş modern ve demokratik bir hukuk devletidir. Hele son yıllarda Türkiye’nin sosyo- ekonomik alanda kaydettiği gelişmeler ile uluslararası düzeyde edindiği saygınlık takdire şayandır. Ancak milli gelir, eğitim sistemi, yerli sanayi ve üniversitelerdeki başarı durumları bakımlardan hala Avrupa devletleri, Amerika ve Japonya gibi gelişmiş ülkelerin gerisindedir.

Bezzar (ö. 292/905) ve Taberânî'nin (ö. 360/971) Huzeyfe'den (ö. 36/656) Hâkim'in (ö. 405/1014) ise Sa'd b. Ebi Vakkas'tan (ö. 55/675) merfu olarak kaydettiği rivayetin senedinde hadis uydurmakla itham edilen Abdullah b. Abdi'l-Kuddûsî'nin dışında sika olmayan başka raviler de vardır. Senedindeki bu illetlerden dolayı rivayete zayıf hatta uydurma diyenler olmuştur (Muhammed b. İsmail, 2011, II. 492; Dârekutnî, 1985, IV. 318; Aclûnî, 1988, II. 86; el-Müttakî, 1981, X. 156; Hâkim, ty., I. 170).

Mehmed Ârif Bey medrese ulemasının “dünya ve ahiret” ile ilgili düşünce yapısını da tenkit etmiştir. Müellife göre âlimler az ile yetinmeyi, fakir ve aciz olarak yaşamayı bir faziletmiş gibi anlamış ve topluma anlatmışlardır. Oysa fakirlik ve acizlik devletin yıkılması toplumun da bozulması anlamına gelmektedir. Helal rızık temini için çalışmak iş kurup zengin olmak yerilmeyi değil övülmeyi gerektirir. Müellife göre acizlik ve miskinlikle ilgili meselelerin doğru anlatılması gerekmektedir. Bu da âlimlerin işidir. O halde âlimler mevcut iktisadi düşüncelerinden kurtulup halka doğru ve mantıklı olanı yani fakirliğin fazileti yerine cömertliğin ve veren el olmanın üstünlüğünü anlatmaları gerekmektedir. Aksi taktirde fakirlik zihniyeti yani kuru ekmeğe kanaat etme anlayışı devleti ve milleti zelil hale getirecektir (Ârif, 1325, s. 229).

Müellifin âlimlere yönelik diğer bir eleştirisi onların hasetlik neticesinde birbirleri ile olan husumeti ve iki yüzlü tutumlarıdır.¹⁰ Müellif bu kötü huyların âlimlerden başlayarak köy ve kent halkını da sardığını ifade etmekte ve bu tespitini bir örnekle şöyle açıklamaktadır. “Sözgelimi bir kasabada bir insanın üçbeş kuruş parası oldu mu diğer insanlar onu da fakir düşürmek için haccın önemini ve güzelliklerini anlatırlar ve bu şahsı Hacca gitmeye ikna ederler. Bu şahıs hacca gidip döndüğünde diğer komşuları gibi o da parasız kalır. Oysa işbilen bir âlim çıkarsa o şahsın hacca gidecek kadar zengin olmadığını, mevcut sermayeyi birkaç yıl daha çalıştırıp çocuklarının geçimini temin ettikten ve yedek sermaye biriktirdikten sonar hacca gitmesini tavsiye etse bir aileyi fakir düşmekten kurtarmış olur” (Ârif, 1325, s. 229).

Müellif bir başka yerde “işbilen âlim” ifadesi ile aklını kullanıp zamanın şartlarına göre hüküm verebilen, söyledikleri ile amel eden âlimleri kast ettiğini ifade etmektedir (Ârif, 1325, s. 230).

3.3. Eğitim Sistemine Yönelik Eleştiriler

Yüce Allah'ın kullarına vahyettiği ilk ayet “oku”dur (Alak, 96/1). Daha sonra nazil olan pek çok ayette aynı şekilde Müslümanları okumaya, öğrenmeye ve araştırmaya teşvik etmektedir (Kalem 68/1; Taha, 20/ 114; Nahl,16/ 43). Bu ilahi emre uyanların üstün olacağı “هَلْ / بَسْتَوِي الَّذِينَ يُعَلِّمُونَ وَالَّذِينَ لَا يُعَلِّمُونَ إِنَّمَا يَتَذَكَّرُ أُولُو الْأَلْبَابِ / *De ki! Bilenlerle bilmeyenler hiç bir olur mu? Aklını kullananlar öğüt alır*” ayeti ile bildirilmiştir (Zümer, 39/9). “Ben muallim olarak gönderildim”¹¹ diyen Hz. Peygamber Medine'ye hicret eder etmez, ilk iş olarak bir cami (Mescid-i nebevi) ve onun bitişiğine de İslam'ın ilk eğitim kurumu olan Suffa'yı inşa ettirmişti. Bu cami-okul birlikteliği daha sonraki dönemlerde medrese, cami, kütüphane, hamam, imarethane, şifahane vb. müstemilatı kapsayan devasa külliyelerin ilk nüvesini oluşturmuştur (Hamidullah,1966, s. 24-32).

Emeviler (661-750) ve Abbasiler (750-258) dönemlerinde cami, mescid ve küttab gibi mekanlarda yürütülen eğitim öğretim faaliyetleri, Selçuklular döneminde daha çok medreselerde sürdürülmüştür. Daha doğrusu medreseler diğer eğitim merkezlerine ilaveten üst düzey ilmi faaliyetlerin gerçekleştirildiği kurumlar olarak açılmıştır. İslam tarihinde ilk medrese 1040 yılında

¹⁰ Müellif, “İnsanlar içinde iki sınıf vardır ki onlar ıslah olursa tüm ümmet düzelir. Eğer onların ahlaki fesada uğrar ise bütün cihan fesad olur. Bu iki sınıf da ulema ve ümeradır” hadisini şerh ederken bu tespitleri yapmaktadır. Hadisin değerlendirmesi için bu çalışmanın “Alim ve Yöneticilere Yönelik Eleştiriler” bölümüne bakınız

¹¹ Dârimi, Mukaddime, 32; Abdullah b. Amr'dan gelen bir rivayete göre Hz. Peygamber bir gün Mescid-i Nebeviye girer. İlimle ve zikirle meşgul olan iki grup insan görür. İlim ile meşgul olanların daha hayırlı olduğunu ve kendisinin de muallim olduğunu söyleyip onların yanına oturur. Bkz., İbn Mâce, Mukaddime, 39.

Nişabur'da Tuğrul bey tarafından kurulmuştur. Alparslan döneminde 1067 yılında Selçuklu veziri Nizamulmülk (ö. 485/1092) tarafından Bağdat'ta Nizamiye medresesi inşa ettirilmiştir. Sonraki yıllarda bu medresenin benzerleri Müslümanların yaşadığı her yere yayılmıştır. Kurulan vakıflarla giderleri karşılanan bu medreselerde İslamî ilimlerin yanında felsefe, tıp, astronomi, matematik ve tarih gibi beşerî ilimler de okutulmuştur (Kazıcı, 1996, s. 220).

Selçuklu devlet adamları bilim adamları ve sanatkârlara çok önem veriyor, onlara iylik ve ihsanda bulunarak ilmî faaliyetlerin gelişmesi için çalışıyorlardı. Tuğrul Bey, Alparslan, Sancar, Melikşah gibi Selçuklu sultanları bir şehri fethettiklerinde ilk iş bilginleri ve din adamlarını ziyaret etme ve onların taleplerine uygun eğitim kurumları inşa etmekte (Akyüz, 1994, s. 39).

Osmanlı devletinin kuruluş ve gelişme dönemlerinde camiler ve medreseler Selçuklularda olduğu gibi yine en önemli eğitim kurumlarıydı (Akyüz, 1994, s. 54; Kazıcı, 1996 s. 225-232) Özellikle de medreseler Osmanlı devletinin gelişmesi ve imparatorluğa dönüşmesinde önemli bir yere sahipti. Çünkü önemli devlet adamları bu kurumlarda yetişmekteydi. Osmanlı medreselerinin tarihi 1330 yılında Orhan Gazi tarafından İznik'te kurulan ilk medrese ile başlamış, Cumhuriyet'in ilanına kadar sürmüştür. Medreseler 3 Mart 1924 tarihinde çıkarılan "Tevhîd-i Tedrisat Kanunu" ile Milli Eğitim Bakanlığına (Me'ârif Vekâleti) devredilmiş kısa zaman sonra da kapatılmıştır (Akyüz, 1994, s. 55; Kazıcı, 1996, 255). Osmanlı devletinin yükseliş dönemlerinde ilim ve irfan yuvası bilim ve hikmet evi medreseler, on beşinci yüzyılda başlayan on altı, on yedi ve on sekizinci yüzyıllarda hızla gelişen Avrupa eğitim sistemine uygun olarak kendini yenileyemediği için onaltıncı yüzyıldan itibaren bozulmaya başlamıştır (Akyüz, 1994, s. 61, 62, 67).

Medrese ve camilerdeki eğitim sisteminin bozulması devlet memurları başta olmak üzere toplumun her kesimini olumsuz yönde etkilemiştir. Batıyı tanıyan, Batı eğitim sisteminin üstün taraflarını fark eden duyarlı âlimler medrese ve cami eğitim sistemindeki bozulmalara dikkat çekmiş ve bu kurumların ıslahı konusunda çaba harcamışlardır. Ancak öyle anlaşılıyor ki bu çabalar yeterli olmamıştır.

Osmanlı eğitim sistemindeki bozulmaları gören âlimlerden biri de yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Mehmed Ârif Bey'dir. Bizzat cami ve medreselerde yetişmiş biri olarak eğitim sistemindeki bozulmayı görmüş ve bunları tenkide tabi tutmuştur. O yaptığı eleştirilerde cami ve medreselerde okutulan dersleri faydalı ve faydasız olarak ikiye ayırmakta ve camilerde okutulan pek çok dersin faydasız ilimlerden olduğunu dile getirmektedir. Mehmed Ârif Bey gençlik döneminde aldığı cami derslerindeki olumsuzlukları dile getirirken; ders sürelerinin uzunluğundan, bazı derslerin içerik bakımından yetersiz yahut gereksiz bilgilerle dolu olduğundan söz etmektedir. Örneğin o, mantık dersini faydalı bulduğu halde üç yıl gibi uzun bir süre okutulmasını ve içeriğinde yeniliklere gidilmemesini eleştirmektedir (Ârif, 1325, s. 76).

Onun tenkit ettiği diğer bir ders Kelam ilmidir. Müellif Kelam ilminin kendini değil muhtevasını eleştirmektedir. Mehmed Ârif Bey bin sene önce yaşamış, fakat şimdi mensubu bile olmayan fırkalara dair görüşleri okumanın ve bu fırkalara karşı temel inanç esaslarını savunmanın zaman kaybından başka birşey olmadığını ifade etmektedir. Ayrıca birtakım farazi sorunları gündeme getirip sonra da bu suni sorunlara çözümler üretmek zaman kaybından başka birşey değildir (Ârif, 1325, s. 77-81).

Mehmet Ârif Bey'in eleştirdiği diğer bir ders Arapça'dır. Osmanlı mekteplerinde uzun yıllar Arapça ders olarak okutulduğu halde öğrencilerin bu dili öğrenemediklerinden yakınmaktadır. Ona göre dil öğretiminde asıl amaç onu kullanmaktır. Eğer kullanılmıyor ise uzun yıllar İzhâr'lar, Şâfiye'ler Kâfiye'ler okumaya ne gerek vardır (Ârif, 1325, s. 79).

Mehmed Ârif Bey askeri okullardaki eğitim sistemini de eleştirmektedir. Bu eleştirilerinde müellif doğrudan bir ders ismi vermez ama yıllarca süren lüzumsuz dersler okutulduğundan yakını.

Ona göre askeri okulları bitiren öğrenciler asker olacaklar ve askerleri idare edeceklerdir. Fakat askeri okullarda okuyan bu öğrencilere zaruri olan bilgiler yerine lüzumsuz bilgiler öğretilmektedir. Bu okullarda detaylı bir din ve ahlak eğitimi de verilmediği için ahlakî bir zafiyet de söz konusudur (Ârif, 1325, s. 79).

Mehmed Ârif Bey cami ve medrese derslerine yönelik bu eleştirilerini sıralarken görüşlerini faydalı ilmî öven, faydasız ilimden ise Allah'a sığınmayı tavsiye eden bir hadisle desteklemektedir. Müellifin uzunca şerhini yaptığı hadis şöyledir; “اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنْ عِلْمٍ لَا يَنْفَعُ، وَعَمَلٍ لَا يَرْفَعُ، وَدَعَاءٍ لَا يَسْمَعُ/Allahım! Faydasız ilimden, kıymeti olmayan amelden, işitilmeyen duadan sana sığınırım” (Ârif, 1325, s. 75).

Araştırmalarımıza göre bu şekliyle mezkûr rivayet hiçbir muteber hadis kaynağında yer almamaktadır.¹² Ancak yaklaşık anlamları ihtiva eden pek çok hadis vardır. Örneğin Enes b. Mâlik'ten gelen bir rivayette Hz. Peygamber'in sıklıkla “اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنْ عِلْمٍ لَا يَنْفَعُ وَعَمَلٍ لَا يَرْفَعُ وَقَلْبٍ لَا يَخْشَعُ وَقَوْلٍ لَا يُسْمَعُ/Allahım! Faydasız ilimden, sevapsız amelden, korkmayan kalpten, işitilmeyen sözden sana sığınırım” (Ahmed, 2001, XXVII. 227) şeklinde dua ettiği bildirilmiştir. Bu şekliyle hadisin sahih olduğu ifade edilmiştir. (Muhammed b. İsmail, 2011, III. 89). İbn Mace'nin (ö. 273/887) kaydettiği Ebu Hureyre'den (ö. 58/678) rivayet edilen hadiste “أَوْ مِنْ نَفْسٍ لَا تَشْبَعُ/doymayan nefisten” kısmı da eklenmiştir (İbn Mâce, Mukaddime, 46; Müslim, Zikr, 18; Nesâi, İsti'âze, 21).

Mehmet Ârif Bey'in eleştirdiği diğer bir konu medreselerdeki “cerre çıkma” adetidir. Cer, medrese talebelerinin üç aylarda şehir, kasaba ve köylere dağılarak dini hizmet sunmaları ve bu hizmete karşılık para ve erzak toplamaları şeklindeki uygulamanın adıdır.

Cer sisteminin ciddiyetle uygulandığı ilk dönemlerde müsbet sonuçlar alınmıştır. Bu yöntem ile başta İstanbul olmak üzere büyük şehirlerdeki dinî ve kültürel gelişmeler ve doğru din bilgisi ehil ilim adamları vasıtası ile halkın ayağına kadar ulaştırılmış, böylece halk dini konuları doğru bir şekilde öğrenme şansı yakalamıştır. Ayrıca bu yöntem sayesinde halk ile âlimler arasında bir kaynaşma sağlanmıştır. Buna karşılık halk da memnuniyetin bir ifadesi olarak hizmet sunan din adamlarına çeşitli maddî yardımlarda bulunmuştur. Bu durumdan en çok da fakir öğrenciler istifade etmiş, eğitimlerini cer akçesi veya zekat akçesi denen bu yardımlarla tamamlayabilmişlerdir. Bu olumlu yanlarına karşılık tarihî kaynaklar cer olayının zaman içinde istismar edildiğini, birkaç âyet ve dua ezberleyen samimiyetsiz ve yeteneksiz kişilerin halkın dinî duygularını kötüye kullanarak kendilerine çıkar sağladıklarını haber vermektedir. Özellikle de bir tekkeye mensup olsun veya olmasın derviş kılıklı kimselerin köy ve kasabaları dolaşarak halktan cer akçesi topladıkları bilinmektedir. Bunun sonucunda medrese mollası yanında bir de “cer mollası” denilen din istismarcısı asalak tipler ortaya çıkmıştır (İpşirli, 1993, VII. 388,389).

On dokuz ve yirminci yüzyıllara gelindiğinde ilgisiz ve yeteneksiz pek çok kimsenin medreseye kaydolması sonucunda hoca ve talebelerin ilmî ve ahlakî seviyelerinde önemli bir düşüş gözlenmiştir. Bu durumun bir sonucu olarak Ramazan ayında kasaba ve köylere irşad göreviyle giden mollalar kendilerinden bekleneni verememiştir. Bu durum halkın şikâyetine yol açmış ve devletin birtakım önlemler alması istenmiştir. Ondokuzuncu yüzyılın sonlarında mekteplerin ıslahı sırasında cerre çıkma usulü de kaldırılmak istenmiştir. Nitekim Cevdet Efendi (Paşa) Dârü'l-Muallimîn müdürlüğü sırasında yaptığı köklü ıslahat sırasında talebe tahsisatını artırıp mektebe kabul ve imtihan usullerini düzenlerken talebenin ders zamanını yarı yarıya azaltan cerre çıkma usulünü de kaldırmıştır. Cer sistemi Cumhuriyet döneminde de kısmen devam etmiş, ancak okullardan yetişen din görevlilerinin şehir, kasaba ve köylere resmen tayini sonucunda bu uygulama tarihe karışmıştır (İpşirli, 1993, VII. 389).

¹² Genel olarak muhaddislerin muteber kabul ettiği hadis kitapları; Kütüb-i sitte, İmam Malik'in *Muvatta*'ı, Ahmed b. Hanbel ve Dârimi'nin *Sünen*leridir.

Mehmed Ârif Bey cerre çıkma uygulamasını iki sebepten ötürü tenkit etmektedir. Birincisi cerre çıkan öğrenciler en az üç ay bazen daha fazla eğitime ara vermektedirler. Yani medreseler Recep, Şaban ve Ramazan aylarında tamamen tatil edilmektedir. Bu durum öğrencilerin derslerden soğumalarına ve geri kalmalarına yol açmaktadır. İkinci neden ise cer uygulamasında toplanan aynı ve nakdi bağışlardır. Ona göre bu uygulama halkın elinde olana göz dikmektir. Başkasının elinde olana göz dikmek mekruh olan bir davranıştır, ahlaksızlıktır. Cer usulü ile okuyan öğrenciler, ileride idareci olunca bir alışkanlık haline gelmiş olan halkın elinde olana göz dikme anlayışını sürdürürler. Bu da onları halkın gözünden düşürür. Ayrıca böyle bir uygulama sonradan ortaya çıkmış bid'at-ı seyyie türünden bir ameldir (Ârif, 1325, s. 53). Müellif bu görüşlerini şu hadisle desteklemektedir; “ازهد في الدنيا يحبك الله وازهد فيما في أيدي الناس يحبك الناس / *Dünyadaki şeylerden elini çek ki hakkın, insanların elindeki şeyden elini çek ki halkın sevgilisi olasın*” (Ârif, 1325, s. 52).

İbn Mâce'nin kaydettiğine göre sahabeden Sehl b. Sa'd es-Sâ'di anlatmaktadır; “Bir adam Nebi (sav)'e geldi ve “Ey Allah'ın resûlü bana öyle bir amel söyle ki yaptığımda Allah'ın ve insanların sevgisini kazanayım”. Bunun üzerine Resulullah bu şahsa; “ازهد في الدنيا يحبك الله وازهد فيما في أيدي الناس يُحبوك” (İbn Mâce, Zühd, 1). İbn Mâce'nin (ö. 273/887/) kaydında Mehmed Ârif Bey'in kaydından farklı olarak hadisteki son kelime olan (الناس) yoktur. Anlaşılan o ki Mehmed Ârif Bey bu hadisi İbn Mâce'nin Sünen'inden almamıştır. Yaptığımız araştırmalara göre Mehmed Ârif Bey diğer hadislerde olduğu gibi bu hadisi de birinci derecede muteber sayılan kitaplar yerine tali kitaplardan almıştır (el-Müttakî, 1981, III. 187) Seneddeki bazı sika olmayan ravilerden dolayı bu hadisin zayıf olduğu söylenmiştir (Beyhâî, XII. 115; İbnu'l-Cevzi, 1403, II. 808).

3.4. Cahiliye Adetleri ve Hurafelere Yönelik Eleştiriler

İslam düşüncesinde risalet öncesi dönemin adı cahiliye olarak bilinmektedir. Cahiliye dönemi, heva ve heveslerin, adet ve geleneklerin akla ve ahlaka galebe çaldığı, şirk ve hurafelerin yaygın olduğu, atalar ile övünmenin moda olduğu bir zaman dilimi olarak bilinmektedir (Altuntaş, 2016, ss. 45-68). Vahiy ile birlikte hak batıla galip gelmiş, şirkin yerini tevhit, zulmün yerini adalet, hurafelerin yerini ise akıl ve risalet doldurmuştur. Hz. Peygamber'den sonra Müslüman toplumlarda zaman zaman cahiliye dönemi kadar olmasa da zulüm, batıl inançlar ve hurafeler yeniden hortlamış akıl ve vahiy ihmal edilir olmuştur.

Osmanlı devletinin son dönemlerinde eğitim sistemindeki bozulmalara bağlı olarak bazı batıl inanç ve hurafelerin yaygınlaştığı da görülmüştür. Batıdaki bilimsel gelişmeleri yakinen bilen biri olarak Mehmed Ârif Bey, Osmanlı toplumunda cehaletten kaynaklanan bu hurafeleri tenkit etmiş, tıp, teknoloji, ulaşım ve iletişim gibi hemen hemen her alanda hızla ilerleyen Avrupa ile rekabet edebilmek için bir an önce Müslüman toplumların cehaletten ve hurafelerden kurtulup akla, mantığa, bilime, vahye ve sünnete sarılmaları gerektiğini savunmuştur.

Müellif bu konudaki düşüncelerini kuvvetlendirmek için şöyle bir hadis kaydetmiştir: “أَرَبِعٌ فِي أُمَّتِي مِنْ أَمْرِ الْجَاهِلِيَّةِ لَا يَتْرُكُونَهُنَّ الْفَخْرُ فِي الْأَحْسَابِ وَالطَّغْنُ فِي الْأَنْسَابِ وَالِاسْتِسْقَاءُ بِالنُّجُومِ وَالنِّيَاحَةُ” *Ümmetimin içinde Cahiliye döneminden kalma, tamamen terkedemeyecekleri dört âdet vardır: Asâletleriyle övünmek, başkalarının soyuna dil uzatmak, yıldızları vesile edinerek yağmur beklemek, ölünün arkasından yüksek sesle ağlamak*” (Müslim, Cenâiz, 10).

Müellif kaydettiği bu rivayeti Osmanlı Türkçesi'ne çevirirken kendi yorumunu da katmış ve şu şekilde anlam vermiştir; “Cahiliye döneminden ümmetime kalmış dört haslet vardır ki onları terk etmezler. Birisi âba ve ecdadıyla, Türkçesi mezar taşlarıyla iftihar ederler. İkincisi, alemin nesebine ta'n ile yani makbul bir adamın oğlu olmadığı veyahut maruf bir hânedâna mensub bulunmadığı iddiasıyla halkı istihfafda bulunurlar. Üçüncüsü, Bir takım hesabata yıldızlarla yağmurun yağış

yağmayacağı hakkında sözler söylerler. Dördüncüsü, cenazelerin arkasından nevha¹³ ederek onun acınacak hallerinden tedat ve tavsifiyle çılglık ve kıyametler koparırlar”(Ârif, 1325, s. 52).

Sahih olduğu ifade edilen bu hadisin eski şerhlerinde en çok üzerinde durulan kısmı ölünün arkasından feryadu-figan etme adetini yasaklayan son kısmıdır. Şarihlerin bildirdiğine göre ölünün arkasından feryad eden (النياحة) bir kadın tevbe etmeden ölürse, kıyamet gününde üzerinde yanmaya hazır katrandan bir elbise ile dirilecektir (Beğavi, 1983, V. 437).

Mehmed Ârif Bey önceki şarihlerin yaptığı gibi ölünün arkasından ağlamanın nasıl büyük bir günah olduğunu izah etmek yerine bu hadisten hareketle zamanın gerektirdiği bilgi ve teknoloji ile donanmanın önemini vurgulayıp herkesin eşit olduğunu, kimsenin soyundan dolayı kınanamayacağını, geçmişle övünmek yerine geleceği inşa etmenin daha mühüm olduğunu bildirmiş; “Hazreti Fahri Rasül Efendimiz cahiliye döneminin bu dört adetini zemmediyor ve İslamiyetin vazgeçilmez esasları olan eşitlik, kardeşlik, malayaniyi terk ve hurafelerden uzak durulmasını tavsiye ediyor” diyerek sözlerine son vermiştir (Ârif, 1325, s. 52).

Müellif mezkur hadisi açıklarken bu konuda varid olan iki hadisten daha söz etmiştir. Onun referans gösterdiği hadislerden biri; “ثلاث لم تسلم منها هذه الأمة الحسد والظن والطيرة ألا أنبئكم بالمرحج منها إذا، وإذا حسدت فلا تتبع، وإذا تطيرت فامض /Üç hastalık var ki bu ümmetin bu hastalıklardan kurtulması zordur. Bunlar; Haset, zan ve uğursuzluğa inanmaktır. Size bu hastalıklardan kurtuluş yolunu söyleyeyim mi? Kötü zanda bulunduğunuz zaman bu mutlaka böyledir diyerek zanda bulunduğunuz şahsa karşı ön yargılı davranmayın. Haset ettiğinizde söz ve fiillerinizle haddi aşmayın, uğursuzluk isnat ettiğiniz zaman karar kılıp üzerinde durmayın ve Allaha tevekkül edin” (Ârif, 1325, s. 147).

Suyuti'nin “Câmi'ü's-Sağîr”inde yer alan bu hadisin mürsel olduğu ifade edilmiştir (Muhammed b. İsmail, 2011, V. 175). Müellif bu hadis ile ilgili yaptığı açıklamanın sonunda konunun daha iyi anlaşılmasını sağlamak için aynı eserdeki başka bir hadise bakılmasını tavsiye etmiştir.¹⁴

Müellifin kaydettiği ikinci hadis; “لعن الله الخامشة وجهها، والشاقة جبيها، والداعية بالويل والثبور” /Bir musibet zamanında tirnaklarıyla yüzlerini yurtanlara, yakalarını parçalayanlara, kendilerine veyli ve helaki çağıranlara yazıklar olsun” şeklindedir (Ârif, 1325, s. 295). Ebü Ümâme'nin naklettiği hadisin sahih olduğu söylenmiştir (Muhammed b. İsmail, 2011, IX. 45; el-Müttaki, 1981, XV. 610).

Müellif bu hadisi açıklarken İslam ahlakında, kardeşlik ve eşitlik gibi evrensel değerlerin olduğunu, tecessüs, buğz, kin, beddua, zamanı boşa geçirme uğursuzluğa inanma gibi kötü huyların ve hurafelerin ise şiddetle yasaklandığını vurgulamıştır (Ârif, 1325, s. 295).

Sonuç

Mehmed Ârif Bey dini ve dünyevi ilimleri tahsil etmiş, Doğu ve Batı kültürünü iyi bilen, Avrupa'nın bilimsel gelişmeler ve ekonomi alandaki hızlı ilerleyişi karşısında Osmanlı devletinin rekabet edemeyecek hale geldiğini gören ve bu durumu düzeltmek için kendince çözümler üreten on dokuzuncu yüzyılın en önemli entelektüel Osmanlı devlet adamlarından biridir. Müellif ilmiye teşkilatına mensup olmasa da cami ve medrese derslerinden edindiği dini kültür onun fikirlerinin altyapısını oluşturmuştur. Onun özellikle de hadislerden azami derecede istifade ettiği anlaşılmaktadır.

¹³ nevha ederek, yani ağıt yakarak. نوحه ايدرك

¹⁴ M. Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 147. Müellifin bakılmasını tavsiye ettiği hadis Buhari ve Müslim başta olmak üzere pek çok hadis kitabında mevcuttur. Söz konusu hadis kaynaklarda; “إِيَّاكُمْ وَالظَّنَّ، فَإِنَّ الظَّنَّ أَكْذَبُ الْحَدِيثِ، وَلَا تَحَاسَدُوا، وَلَا تَنَافَسُوا، وَلَا” لافızları ile kayıtlıdır. (Buhari, Edeb, 57; Müslim, Birr, 9; Ebu Davud, Edeb 56; Tirmizi, Birr, 56; Malik, Husnu'l-Hulk, 4; Ahmed, II, 312; Ancak müellif bu ibarenin sonuna “ولا يخطب الرجل على خطبة” حَتَّى يَنْكِحَ ، أَوْ يَتْرَكَ *Bir adam kardeşinin dönürcü olduğu bir kadına o nikahlanıncaya yahut terk edinceye kadar dönürcü olmasın*” (Buhari, Nikah 45) hadisini de eklemiştir.

Müellif *Binbir Hadis-i Şerif Şerhi* isimli eserinde dönemin eğitim sistemi, yöneticileri ve âlimlerindeki noksanlıkları tenkit etmiş ve bu zafiyetler yüzünden Osmanlı devletinin Avrupa karşısında yenilgiye uğradığını ilmî ve iktisadî bakımdan çökme noktasına geldiğini söylemiştir. O, mezkûr eserinde Müslüman toplumların kendi öz değeri olan ayetler ve hadisler yanında Müslüman düşünürlerin görüşlerinden faydalanarak bu sorunların üstesinden gelip İslam medeniyetini yeniden inşa edebileceğini savunmuştur. Ona göre bu başarıyı elde edebilmek için dinî ilimler yanında fennî ilimlere ciddiyle önem verilmeli, dünyada söz sahibi olabilmek için “bir lokma bir hırka” anlayışından vazgeçilmelidir. Ayrıca hadislerde bildirilen emir, nehiy ve tavsiyelere hakkıyla uyulmalı idareci ve âlimlerdeki ilmî zihni ve ahlakî zafiyetler giderilmelidir. “*Düşmana karşı gücünüzün yettiği kadara kuvvet toplayınız*” ayeti ve “*İlim Çinde bile olsa gidip alınız*” hadisine uygun olarak Batı’daki ilmî gelişmeler ve faaliyetler yakından takip edilmeli, öğrenilmeli ve başta Osmanlı coğrafyası olmak üzere tüm İslam âleminde tatbik edilmelidir.

Mehmed Ârif Bey hadislerin halk, ulemâ ve umerâ üzerindeki tesirini bildiği için mesajlarını hadisler üzerinden vermeyi tercih etmiştir. Ona göre, Müslümanların kendisine itiba etmekle yükümlü olduğu Hz. Peygamber’in idareci ve âlimlerle ilgili sözlerine uyulmalıdır. Mehmed Ârif Bey’in asıl amacı ise Osmanlı toplumunu bilinçlendirmek tekrar eski güç ve kudretine kavuşabilmesini sağlamaktır. Bu amaca hizmet edebilmesi için onun seçtiği hadisler genellikle ahlakî konuları ihtiva etmekte ve okuyana İslamî bakış açısı ve ahlakî kazandırmaktadır.

Müellifin seçip eserinde açıkladığı hadislerden bir kısmı senet bakımından zayıftır. Ancak *Binbir Hadis*’in önsözünde belirtildiği gibi Mehmed Ârif Bey, hadislerin sıhhat ve subutiyeti ile değil mana ve mefhumu ile ilgilenmiştir. Müellif’in muteber ve mutemed sayılan *Kütüb-i sitte* yerine ahlak hadislerini ihtiva eden *Câmi’u’s-Sağir*’i tercih etmesi de onun senede değil metne önem verdiğini göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Aclûnî, İsmail b. Muhammed (ö. 1162/ 1748), *Keşfu’l-Hafâ ve Muzilu’l-İlba Amma’s-tehera mine’l-Ahâdîsi alâ Elsineti’n-Nâs*, I-II, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1988.
- Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), *el-Müsned*, tah., Şuayb Arnavut, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut, 2001.
- Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, Kültür Koleji Yay., İstanbul, 1994.
- Akyıldız, Ali, “Mehmet Ârif Bey”, *DİA*, cilt, 27, Ankara, 2003.
- Altuntaş, Mehmet, Cahiliye Dönemi Evlilikleri ve Muallaka Şiirlerinde Anlatılan Hayatın Kur’an Açısından Değerlendirilmesi, *Turkish Studies*, 11/5, 2016.
- Beğavî, Hüseyin b. Mes’ud,(ö. 516/1122), *Şerhu’s-Sunne*, el-Mektebu’l-İslamî, thk. Şuab Arnavut, I-XV, Şam 1983.
- Beyhâki, Ebû Bekir Ahmed b. Huseyin (ö. 458/ 1065) *Şu’abu’l-İman*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, tah. Muhammed Said, 1.bs, I-VII, Beyrut, 1410.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdillâh b. Abdirrahman (ö. 255/868) *es-Sünen*, Dâru’l-Müğni, tah. Hüseyin Selim, I-IV, Arabistan, 2000.
- Dârekutnî, Ebu’l-Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed b. Mehdi, el- *İlelü’l-Vâride fi’l-Ehâdîsi’n-Nebeviyye*, Dâru Taybe, tah. Mahfuz Errahman Zeynullah, Riyad, 1985.
- ed-Dineverî, Ebu Bekr Ahmed b. Mervan b. Muhammed, el-Mücâlese ve Cevâhiru’l-İlm, İbn Hazm Yay., 1. Bs., Beyrut, 2002.

- Görkaş, İrfan, *19. Yüzyıl Osmanlı Düşünürü Mehmed Ârif Bey'in Ahlak Felsefesi*, Birleşik yay., 1. bs., Ankara, 2014.
- Hâkim, Ebû Abdullah en-Nisâbüri (ö. 405/1014), *el-Mustedrek 'alâ's-Sahîhayn*, Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî., I-IV, Beyrut trs.
- Hamidullah, Muhammed *Muhtasar Hadis Tarihi*, Beyan Yay., İstanbul, 1966.
- Hatiboğlu, İbrahim, *Hadisleri Anlamada Toplumsal Boyut*, İstanbul, 2000.
- İbnü'l-Cevzi, *el- 'İlelü'l-Mütenâhiye, fi'l-Ehâdisi'l-Vâhiye*, tah. Halil Almis, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, I-II, Beyrut, 1403.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvîni (ö. 273/886), *es-Sünen*, Dârusselam, Riyad, 2000.
- İbn Ebi Şeybe, Abdulah b. Muhammed (ö.235/849), *Kitâbu'l-Musannef fi'l-Ehâdis ve'l-Âsâr*, tah. Muhammed Avvame, Mektebetü'r-Rüşd., I-VII, Riyad, 1409.
- İbn Arrâk, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Kinânî (ö. 963/1555), *Tenzîhu 'ş-Şeri'ati'l-Merfû'a 'ani'l-Ahbâri's-Şeni'âti'l-Mevdû'a*, tah., Abdulvahâb Abdullatif, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye Yay., 1. bs, I-II, Beyrut 1399.
- İbnu'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahman (ö. 597/1200), *Kitâbu'l-Mevdû'ât*, tah., Abdurrahman Muhammed Osman, el-Mektebetü's-Selefiyye., I-III, Medine, 1968.
- Kasımî, Cemaleddîn, *Kavâ'idu't-Tahdis Min Funûni Mustalahi'l-Hadis*, Beyrut, 2001.
- Kazıcı, Ziya, *İslam Müesseseleri Tarihi*, Kayıhan Yay., İstanbul, 1996.
- Mehmed Ârif Bey, *Başımıza Gelenler*, Tercüman Yay.
-*Binbir Hadis-i Şerif Şerhi*, Mukaddime, Ceride Mat., Kahire, 1325.
- Mehmet İpşirli, "Cer" md, *DİA*, cilt, 7, İstanbul, 1993.
- Müslim, Ebû'l-Huseyn Muslim b. Haccac el-Kuşeyri (ö. 261/874), *Sahihu Müslim*, Darusselam., Riyad, 1999.
- el-Münâvi, Abdurrauf, *Feyzu'l-Kadîr Şerhu Câmi'i's-Sağîr*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1994.
- el-Muttakî, Alau'd-Din, Alî b. Hüsâmiddîn b. Abdilmelik b. Kādîhân el-Müttakî el-Hindî (ö. 975/1567), *Kenzu'l-'Ummal fi Süneni'l-Ekvâl ve'l-Ef'âl*, Müessesetü'r-Risâle., 5.bs, Beyrut, 1981.
- Muhammed b. İsmail (ö. 1182/1768), *et-Tenvîr Şerhu'l-Câmi'i's-Sağîr*, thk., Muhammed İshak, Muhammed İbrahim, Mektebetü Dâri's-Selam., 1. bs., I-XI, Riyad, 2011.
- Mustafa Sibâî, *İslam Hukukunda Sünnetin Yeri*, Akademi Yay., trc, Halil Kendir, İstanbul, 2009.
- Nesâî, Ebû Abdirrahman Ahmed b. Şuayb (ö. 303/ 915), *es-Sünenü's-Suğra (el-Mücteba)*, thk., Abdu'l-Fettah Ebû Gudde, Mektebetü'l-Matbû'âti'l-İslâmiyye., I-VIII, Haleb 1986.
- Suyûtî, Celâlu'd-Dîn, Abdurrahman b. Ebi Bekr (ö. 911/ 1505) *el-Câmi'u's-Sağîr fi Ehâdisi'l-Beşîri'n-Nezîr*, I-II, Beyrut 1990.
-*el-Leâli*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, I-II, Beyrut, t.y.
- Sehâvî, Muhammed b. Abdurrahman es-Sehâvî (ö. 902/1497), *Mekâsidu'l-Hasene*, thk., Muhammed Osman, Dâru'l-Kitabi'l-Arabî., 1. bs., Beyrut 1985.

Suphi es-Sâlih, *Hadis İlimleri ve Hadis İstilahları*, trc. Yaşar Kandemir, Ankara, 1981.

Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed, el-Mu'cemu'l-Evsat, Dâru'l-Harameyn, I-X, Kahire, 1415.

Yücel, Ahmet, *Hadis Tarihi*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., İstanbul, 2014.